

Allah Tahayyülleri Ölçeği

The Scale of Allah Imagination

Faruk KARACA

Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Din Psikolojisi Anabilim Dalı

Prof., Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Theology,
Department of Psychology of Religion, Rize / Turkey
faruk.karaca@erdogan.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-3325-2154

Hızır HACIKELEŞOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Anabilim Dalı
Dr. Lecturer, Gümüşhane University, Faculty of Theology, Department of Psychology of
Religion, Gümüşhane/ Turkey

hizirhacikelesoglu@gumushane.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-7831-0090

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 20 Temmuz / July 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 24 Kasım / November 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.29288/ilted.771686

Atıf / Citation: Karaca, Faruk - Hacikeleşoğlu, Hızır. "Allah Tahayyülleri Ölçeği / The Scale of Allah Imagination". *ilted: ilahiyat tetkikleri dergisi / journal of ilahiyat researches* 54 (Aralık/December 2020/2), 67-83. doi: 10.29288/ilted.771686

İntihal: Bu makale, özel bir yazılımca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by a special software. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilahiyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Bu çalışmada Tanrı'ya yönelik tahayyül biçimlerini ölçmeye yönelik kültüre duyarlı bir ölçme aracı geliştirilmiştir. Ölçekle ilgili yapılan psikometrik analizler, ölçeğin yeterli derecede geçerli ve güvenilir bir araç olduğunu göstermektedir. Allah tahayyülleri ölçeği, toplam varyansın %50,35'ini açıklayan dört faktörden ve toplam 19 maddeden müteşekkil bir yapı sergilemektedir. Yapılan faktör analizine göre ölçekteki birinci faktöre "İlgisiz Allah" (ilgisiz), ikinci faktöre "Korkutan Allah" (korku-ceza yönelimli), üçüncü faktöre "Seven ve korkutan Allah" (dengeli), dördüncü faktöre ise "seven Allah" (sevgi yönelimli) ismi verilmiştir. Yapılan doğrulayıcı faktör analizi, ölçeğin dört faktörlü yapısını doğrulamıştır. Güvenirlilik analizlerine göre Allah Tahayyülleri ölçeği (ATÖ) için iç tutarlılık ölçütü olan Cronbach's alpha katsayısı $\alpha = .61$ olarak hesaplanmıştır. Aynı ölçeği oluşturan maddeler yarıya bölme tekniği (Split-half) ile analiz edildiğinde iki yarım ölçek arasındaki korelasyon katsayısının .69 olduğu görülmüştür. 53 kişilik bir popülasyon ile on gün arayla yapılan iki ölçüm sonuçları arasındaki korelasyon katsayısı ise .69, ($p < .01$) olarak ölçülmüştür. Sonuç olarak Allah Tahayyülleri Ölçeğinin yeterli düzeyde güvenilir ve geçerlik skorları ürettiği, konuyla ilgili çalışmalarda rahatlıkla kullanılabileceği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Din, Allah, Tahayyül, Ölçek, Geçerlik, Güvenirlilik.

Abstract

In this study, a culture-sensitive measurement tool was developed to measure the imaginary forms of God. Psychometric analysis conducted with scale showed that the scale is reliable and valid enough. The scale of Allah imagination has a structure consisting of four factors and 19 items that explain 50.35% of the total variance. According to factor analysis, the first factor is "Dismissive God image" (careless), the second factor is "Frightening God" (fear-punishment oriented), the third factor is "Loving and Frightening God" (balanced), and the fourth factor is "Loving God" (love oriented). As a result of confirmatory factor analysis, the four-factor structure of the scale was confirmed. Cronbach's alpha, which is regarded as a criterion for internal consistency, is measured as $\alpha = .61$ for the scale of Allah Imagination. While the same items were analyzed via split half method, it is seen that the coefficient of correlation is .69. The correlation coefficient between the results of two measurements with 53 people and 10 days interval was calculated as .69, ($p < .01$). As a result of the analysis, it can be stated that the scale of Allah imagination is a valid and reliable measurement tool.

Keywords: Psychology of religion, Religion, Allah, Imagination, Scale, Validity, Reliability.

Extended Summary

Each individual envisions in line with his developmental capacity and this process results in the formation of personal and unique imaginations. That God is the object of the act of thought necessitates a fiction produced on the basis of the information learned about it rather than the imaginations built on mental representations of previous experiences. This situation distinguishes it from other imaginations or imaginations. However, just as God is not an ordinary object or a scientific concept encountered in everyday life, religiosity is mostly shaped according to the meaning expressed by God for the individual. That is why the act of imagining God in mind brings the most meaningful and strongest emotions and experiences to the fore, and the God image takes on a more personalized form. Many individual and social factors are effective in the structuring of the God image. This situation arises from the differences that arise in terms of past lives, individual abilities and competencies, living conditions and life expectations, such as the genetic predispositions of each individual. In addition, people continue their lives in a comprehensive area of interaction throughout the development process, starting from the family and reaching the farthest environment. Attachment theories, which can be considered as object relations and its continuation, are the most used theories in explaining the formation and development process of the God imagination. Object relations theory, based on inter-

personal relations, puts the relations with the mother in the foreground. According to this, internal mental representations towards self and others that develop in the child as a result of the relationship with the parent in the early period play a lifelong determinant role in relationships with others, expectations, feelings, thoughts, and behaviors. In this context, devotion to the mother figure has an important place in adulthood relationships with others and even with God. According to the pioneers of the theory, the imagination of God consists of the synthesis of the individual's other imaginations and experiences. Another approach that holds an important place in relational explanations for the formation of God image is attachment theory. According to this approach, the development course of the baby's bio-social behavioral system is determined by the first caregiver, who protects it from harm, from the environment and natural dangers. According to the theory, the baby gives messages with social content by showing too much or little sensitivity towards the first caregiver. If the relationship between mother and baby results in a positive way, a secure attachment occurs between mother and baby, which is a symbol of protection and security, and this initial attachment affects an area extending to adulthood relationships. Regardless of religious orientation, people experience various feelings about God or transcendent reality and produce mental fictions about it. In the monotheistic religions, the more personal characteristics of God activate the richer perceptions, images, thoughts, and imaginations in the inner world of the individuals who have a conscious relationship with God through these religions. These designs, which do not have only cognitive content, can be effective enough to determine the direction of the Human-God relationship, as they are structured together with emotional potential. Qualitative and quantitative studies on the subject in the historical process have brought along attempts to measure this rich content. In this study, which is one of the studies in limited numbers in the domestic and foreign literature, a scale has been developed to measure the imaginations of God. In addition, this scale is designed with an Islamic perspective. The sample group, which was created using the random sampling technique, was formed from a total of 721 people residing in different provinces of our country. Quantitative data analysis technique was used as the research method. In the analysis phase, firstly exploratory factor analysis (EFA) was performed by using SPSS 20.0 statistical package program and then confirmatory factor analysis (CFA) was made by using LISREL 8.8 statistical package program to reveal structural validity. The scale of Allah imagination consists of four sub-dimensions, two of which are positive and two of which are negative. Psychometric analysis conducted with scale showed that the scale is reliable and valid enough. This scale has a structure consisting of four factors and 19 items that explain 50.35% of the total variance. The first factor is "Dismissive God image" (careless), the second factor is "Frightening God" (fear-punishment oriented), the third factor is "Loving and Frightening God" (balanced), and the fourth factor is "Loving God" (love oriented). As a result of confirmatory factor analysis, the four-factor structure of the scale was confirmed. Cronbach's alpha, which is regarded as a criterion for internal consistency, is measured as $\alpha = .61$ for the God image scale. While the same items were analyzed via split half method, it is seen that the coefficient of correlation is $.69$. The correlation coefficient between the results of two measurements with 53 people and 10 days interval was calculated as $.69$, ($p < .01$). As a result of CFA, it was determined that $\chi^2/sd = 5570,26$, $RMSEA = 0,052$, $GFI = 0,94$, $CFI = 0,95$, $NFI = 0,92$, $RFI = 0,91$ values had quite high and good fit indices. As a result of the analysis, it can be stated that the scale of Allah imagination is a valid and reliable measurement tool.

GİRİŞ

Genel olarak zihinsel bir davranış olarak kabul edilen düşünce, "nesnelere ve olayları temsil eden imajların, sembollerin veya kavramların belli bir amaca yönelik manipülasyonu veya kendiliğinden gelişmesiyle tanımlanan açık veya örtülü her türlü bilişsel etkinlik" olarak tanımlanmaktadır. Bu etkinlikler arasında kavram oluşturma, hayal etme, öğrenme, hatırlama, problem çözme, fanteziler geliştirme,

özgür çağrışım, yaratıcı düşünme, planlama vb. gibi süreçler sayılmaktadır (Budak, 2017, 236). İnsanın zihnî veya aklî faaliyeti olarak da anlaşılabilir olan düşünme eyleminin içeriğinde bulunan eylemlerden biri de tahayyül veya tasavvur sürecidir. Ancak düşünme, hayal etme, sembolleştirme bütün insanların ortak potansiyeli olsa da bu potansiyelin ortaya çıkmasını etkileyen birçok bireysel ve sosyal faktör bulunduğu gibi bu eylemler salt bilişsel işlemlerden fazlasını ifade etmektedir. Zira tahayyül veya tasavvur da dahil olmak üzere düşünme eyleminin içeriğinde bulunan bütün süreçler, birbirinden müstakil işlememekte; duygusal potansiyel ile düşünsel süreçler sürekli olarak birbirlerini tetiklemektedir. Bu şekilde duygusal çıktılarını hesaba katmadan salt düşünsel bir eylemden bahsedilemeyeceği gibi, belli düşünceleri beraberinde getirmeyecek duygulardan bahsetmek de mümkün değildir.

Her birey, gelişimsel kapasitesi ve birikimi doğrultusunda hayaller kurmakta ve bu süreç, kişiye özgü ve biricik tasavvur ve tahayyüllerin oluşmasıyla sonuçlanmaktadır. Ayrıca alınan eğitim başta olmak üzere teneffüs edilen sosyal atmosfer, zaman ve mekân farklılıkları gibi birçok faktör düşünme biçimlerini değiştirmekte ve bu durum tahayyül ve tasavvurlar da dahil olmak üzere düşüncenin içeriğinde bulunan her şeyin çeşitlenmesini beraberinde getirmektedir. Tanrının düşünce eylemine nesne olması, daha önceden tecrübe edilen bir yaşantının zihinsel temsilleri üzerinden kurgulanan tasavvurlardan çok; hakkında öğrenilen bilgilerden yola çıkılarak üretilen bir kurguyu zorunlu kıldığından onu diğer tahayyül veya tasavvurlardan ayırmaktadır. Bununla birlikte Tanrı, gündelik yaşamda karşılaşılan sıradan bir nesne ya da bilimsel bir kavram olmadığı gibi, dindarlık da büyük oranda birey için Allah'ın ifade etmiş olduğu anlama göre biçimlenmektedir. Bu yüzdendir ki Allah'ı zihninde canlandırma eylemi, en anlamlı ve en kuvvetli duygu ve tecrübeleri ön plana çıkarmakta ve Tanrı tahayyülleri daha çok kişiye özgü bir biçime bürünmektedir (Yavuz, 2013, 172-173). Buna göre aralarında birtakım benzerlikler olsa da bu tahayyüllerdeki çeşitlilik dindar olsun veya olmasın neredeyse insan sayısına denk düşmektedir.

Psikoloji alanında çalışan ilk araştırmacıların Tanrı tasavvurları hakkında yaptıkları tanımlara bakıldığında genellikle benimsedikleri paradigmaya bağlı kalarak açıklama yoluna gittikleri görülmektedir. Tanrı tasavvuru sıklıkla Tanrı imgesi, Tanrı algısı, Tanrı imajı gibi çeşitli kavramlarla ifade edilmekte ve bu kavramlar genellikle birbirlerinin yerine kullanılmaktadır (Davis vd., 2013; Jonker vd., 2008; Tung vd., 2017). Bunlar arasında belirgin ayrımların olmadığını belirtmekle birlikte özellikle Tanrı tasavvuru ve Tanrı imgesi arasında bir anlam farklılığı olduğu görülmektedir. Bu kavramlar arasındaki ayrıma dikkat çeken ilk kişinin Rizzuto olduğu ve Tanrı imajı kavramının Rizzuto'nun (1979) çalışmasıyla ortaya çıktığı belirtilmektedir (Grimes, 2008; Nelson, 2009). Tanrı tasavvurunu yaşamın farklı dönemlerinde oluşturulan anılar, hisler ve imgelerin bir araya gelmesiyle şekillenen

psişik yapı şeklinde ifade eden Rizzuto, Tanrı imgesi kavramını ise Tanrı tasavvuru kavramından farklı bir yerde konumlandırmaktadır (Rizzuto, 1979, 180).

Moriarty ve Hoffman, Tanrı tasavvurunun bireyin ailesi tarafından şekillenen karmaşık, öznel bir duygusal tecrübe olduğunu ifade ederken Rizzuto, Tanrı tasavvuru ile ilgili olarak bilişsel ve duygusal yönlerin dinamik bir şekilde birbiriyle etkileşim halinde bulunduğu çok yönlü bir yapıya işaret etmektedir (Rizzuto, 1979, 200; Moriarty-Hoffman, 2007). Hökelekli'nin "kişinin öznel olarak Tanrı ile ilgili birincil tecrübelerini yansıtan ve hafıza izlerine dayanan duygusal tecrübe" şeklinde tasvir ettiği kavramda duygusal boyutun baskın olduğu gözükse de "hafıza izleri" kavramı, yaşantıyı biliş boyutuna yaklaştırmaktadır (Hökelekli, 2015, 116). Yıldız ve Ünal Tanrı tasavvurunu, "Tanrı hakkında edinilen bilgilerin, bireysel kapasite ve yeteneklerle etkileşimi sonucunda bireyin zihninde Tanrı'ya ilişkin oluşan temsiller, imajlar ve canlandırmalar" (Yıldız-Ünal, 2017) şeklinde tanımlayarak yaşantının bilişsel boyutunu ön plana çıkarmışlardır.

Tanrı tasavvurunun yapılanmasında birçok bireysel ve sosyal faktör etkilidir. Zira her bireyin genetik yatkınlıkları gibi geçmiş yaşantıları, bireysel yetenek ve yeterlilikleri, yaşam şartları ve hayattan beklentileri farklıdır. Ayrıca insanların din ile ilişkileri çerçevesinde elde ettikleri bireysel tecrübeler, anlamlandırma süreçleri ya da dinî bilginin elde edilme safhaları dikkate alındığında öznel bir tasavvur dünyası söz konusudur. Bunun yanında insanlar gelişim süreci boyunca aileden başlayarak en uzak çevreye varıncaya kadar etraflı bir etkileşim alanı içerisinde yaşamlarını sürdürürler. Bu bağlamda Tanrı konusundaki öğrenmelerle birlikte bireyin Tanrı'yla ilişkisini belirleyen dua ve ibadetler gibi dini uygulamalar bu süreçte etkili olurken, ebeveyn ve diğer önemli kişi ve gruplarla ilişkilerle birlikte bireyin benlik kavramına ilişkin duyguları yanında düşünme biçimi ve gelecekle ilgili vizyonları da Tanrı ile ilgili geliştirilen tasarımları etkilemektedir (Wulff, 1997, 368). Buna göre yetişkin insanların bir kısmı Tanrı'yı her yönüyle insan tasavvurunun konusu yaparken, bazıları O'nu tamamen insan algı ve anlayışının dışında görme eğilimindedir. Bazı insanlar Tanrı'yı dünyadan uzak, aşkın bir varlık olarak tahayyül ederken, bazıları ise Tanrı ile âlemin birbirinden ayrılmasının neredeyse imkânsız olduğu bir panteizm ve içkinliği savunur. Bu durum bireylerin bir bütün olarak gelişim düzeyleriyle ilgili olduğu gibi; aynı zamanda içerisinde bulunduğu düşünce evreleriyle de ilişkilidir (Düzgün, 1999, 8-9). Ancak konunun sosyal, kültürel, eğitsel hatta dinsel bağlamı da bulunmaktadır. Zira Tanrı hakkındaki kurgular neye göre yapılanacaktır? Bu çerçevede Tanrı'ya yönelik zihinde meydana gelen düşünce çeşitlerinin ham hayallerden başka dayanaklarının bulunup bulunmadığı önemli bir konudur. Vahye muhatap olan bütün peygamberlere, Tanrı'nın doğası ve mahiyetine ilişkin birtakım sorular yöneltilmiş ve onlar bu konuda konuşmaktan çok susmayı tercih etmişlerdir. Hatta onların bu tavrı, bazen Tanrının kendisi tarafından da desteklenmiştir. Örneğin Tanrı, Yahudi halkına kendisinin bir imgesini oluşturma-

larını ve adının boş yere ağızlara alınmasını yasaklamıştır (*Kitabı Mukaddes*, 2016, Çık.20:7). Tanrı imgesini çağrıştıran putperestlik de İslam dininin en çok mücadele ettiği şirk olgusuna tekabül etmektedir. Ancak bu katı tavrına rağmen Tanrı kutsal metinlerde bizzat kendisi hakkında bazı açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin İslam dinindeki Esmâü'l-Hüsna, Allah'ın doksan dokuz niteliğini açıklamaktadır. Bununla birlikte Allah'ın sıfatları konusunda özellikle Kelam ilminde yoğun tartışmalar olduğu gibi (Ocak, 2018); her halükârda Allah hakkında düşünmenin gerek alan uzmanları gerekse diğer insanlar açısından kolay bir eylem olmadığı da ifade edilmelidir.

Çocukların yetiştikleri aile ortamına göre altı tür Tanrı tasavvurundan bahseden Heller'e göre bunlardan en hâkim olanı Allah'ın arkadaşı ve dostça bir varlık olarak algılanmasıdır. Çocuklar, sevgi ve şefkatten uzak, keyfine göre hareket eden (*kızgın ve cani Allah*) Allah'tan korkarlar. Genelde şiddet yanlısı ve tek yönlü ebeveynlerin çocukları bu tür bir Allah tahayyülü geliştirir. *Üçüncü tahayyülde* Allah, gökyüzünde uzak bir yerde bilinmez bir varlık olarak çocuğun günlük ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktır. Çocuklar, mesafe olarak uzakta algıladıkları bu Allah'a ulaşmak istese de bunun imkânsız olduğunu düşünerek bundan vazgeçerler. Bu tür bir Allah tahayyülü geliştiren çocukların ailelerinde sosyal ilişki mesafesi oldukça uzak ve çocuklar kendilerini yalnız hissederler. Daha çok hayattaki tutarsızlıkları anlamada zorluk çeken çocukların tutarsız bir Tanrı tahayyülü geliştirdiğini belirten Heller, çocukların bu tutarsızlığı en çok kendilerine bazen çok yakın ve sıcak bazen de çok uzak ve soğuk davranan ebeveynle yaşadıklarına dikkat çekmiştir. Allah'ı yeryüzündeki insanlar için kanunlar koyan ve onlara adalet dağıtan bir kral olarak tahayyül eden çocuklara göre Allah sınırsız bir güce sahip olsa da O, bu gücü yerli yerinde ve merhametle dağıtır. *Süpermen* karakteri taşıyan Allah ne tamamen sevecen ne de öç alıcı bir kindar olup, dünya işlerini organize eden ve düzenleyen bir varlık görünümündedir. Otoriter ve katı disiplin anlayışından ziyade, çözüm eksenli, çocuklarına ilgi ve ihtimam gösteren bir aile ortamında yetişen çocukların Allah tahayyülü *yardımcı, şifacı* ve bir tür *iş ortağı* şeklindedir. Onlara göre Allah çocuklar için tüm yiyecek ve içecekleri veren, seven, koruyan, hastalıkları iyileştiren ve bazen bunları mucizevi şekilde yapan bir varlıktır (Heller, 1986, 79-92).

Tanrı fikriyle tanışıldığı andan itibaren şekillenmeye başlayan Tanrı tahayyülünün yapılanmasını etkileyen faktörlerden birisi de kronolojik yaştır. Bilişsel gelişme paralel olarak Tanrı tahayyüllerinin gelişimini inceleyen kuramsal yaklaşımlar (Harms, 1944; Goldman, 1964; Elkind, 1970) alanyazında "evre teorileri" olarak isimlendirilmektedir. Genellikle bilişsel açıdan işlem öncesine tekabül eden Tanrı fikriyle tanışma sürecinde Allah, krallar, Süpermenler, büyücüler gibi insanüstü özelliklere sahip figürlerle birlikte arkadaşlar, kardeşler, ebeveynler, öğretmenler gibi sıradan figürlerle bir arada bulunmaktadır. Yaşın ilerlemesi ve soyut düşünce yeterliğine paralel olarak değişen Tanrı tahayyülü gittikçe soyutlaşmaktadır.

Allport'a göre, çocuklar yetişkinlerin kullandıkları kelimeleri ve yaptıkları açıklamaları, kendileri seviyesinde bir algıya indirgeyerek örgütlemektedir. Örneğin o, Tanrı'nın çok yüksek ve parlak olduğunu işiten bir çocuğun, kendi dünyasının en yüksek ve en parlak şeyi pervane olduğu için, Tanrı'yı çiftlik ambarının tepesindeki hava pervanesi şeklinde düşünen bir çocuğun hikâyesini anlatır. Ona göre bu durum, çocukların dinî kavramları antropomorfik bir tarzda yorumlama eğiliminde olmalarından kaynaklanmaktadır (Allport, 1950, 28-31).

10 yaş civarında Tanrı'yı, gücü temsil eden özel sihirli niteliklere ve bu gücü sembolize eden doğaüstü işaretlere sahip bir çeşit Süpermen gibi düşünme eğiliminde olan çocuklar, somut tasavvurları ancak ergenlik döneminde terk etmektedir. Goldman'a göre özellikle din konusunda ilgisiz olan birçok ergen, Tanrı'nın tabiatı hakkında ham antropomorfik düşünmenin ötesine asla geçememektedir (Goldman, 1964, 87-101). İnsanlar, özellikle dara düştükleri anlarda Tanrı'ya daha yakın olmak ve kişisel ilişkiye girmek için kendilerini ona daha yakın hissedebilecekleri yerlere gitme eğilimi göstermektedir. Onu soyut bir şekilde tasavvur etmek çoğu zaman yeterli olsa da çocukların kaygılı oldukları zamanlarda bağlanma figürüne daha yakın bir mesafeye girmeleri gibi, darda kalınan zamanlarda rahatlık ve güvenlik duygularını yükseltmek için daha somut Tanrı tahayyülleri yapılandırılmaktadır (Kirkpatrick, 1992).

Nesne ilişkileri ve devamı niteliğinde sayılabilecek bağlanma kuramları, Tanrı tasavvuru oluşum ve gelişim sürecini açıklamada en çok başvurulan kuramlardır. Kişilerarası ilişkilere dayanan nesne ilişkileri kuramı, özellikle anne ile ilgili ilişkileri ön plana çıkarmaktadır. Buna göre erken dönemde ebeveyn ile meydana gelen ilişki sonucunda çocukta gelişen kendine ve başkalarına karşı içsel zihinsel temsiller, ileriki yaşamda diğerleriyle olan ilişkilerde, beklenti, duygu, düşünce ve davranışlarda yaşam boyu belirleyici rol oynamaktadır (Burger, 2016, 222-223). Bu bağlamda özellikle anne figürüne yönelik bağlılık, yetişkinlikte başkalarıyla ve hatta Tanrı'yla ilişkilerde önemli bir yer tutmaktadır. Kuramın öncülerine göre Tanrı tahayyülü bireyin diğer tasavvurları ve tecrübelerinin sentezinden meydana gelmektedir (Rizzuto, 1974; Summers, 1994; Yıldız, 2007).

Tanrı tasavvuru oluşumuna yönelik ilişkisel açıklamalar içerisinde önemli bir yer tutan diğer bir yaklaşım da bağlanma kuramıdır. Bu yaklaşıma göre bebeğin biyo-sosyal davranış sistemine ilişkin gelişim seyri, çevreden gelebilecek zararlar ve doğal tehlikelerden koruyan ilk bakıcısı tarafından belirlenmektedir. Teoriye göre bebek ilk bakım veren kişiye karşı çok fazla veya az duyarlılık göstererek sosyal içerikli mesajlar vermektedir. Eğer anne ile bebek arasındaki ilişki, olumlu bir şekilde sonuçlanırsa koruma ve güvenlik sembolü olan anne ile bebek arasında güvenli bir bağlanma meydana gelmekte ve bu ilk bağlanmanın, yetişkinlik dönemi

ilişkilerine kadar uzanan bir alanı etkisi altına almaktadır (Bowlby, 1982; Bowlby, 1988; Kirkpatrick, 1992).

Düşünme eyleminin nesnesinin Tanrı olması, onu sıradan düşüncelerden ayırmaktadır. Zira hemen her dinde Tanrı'nın kişisel özelliklere sahip bir varlık olarak sunulması ister istemez düşünceyi bir taraftan somutlaştırma eğilimini harekete geçirirken, Tanrı'nın gücü ve diğer özellikleri onu varoluşsal boyuta taşıyarak olabildiğince soyutlaştırmaktadır. Bu yönüyle Tanrı hakkındaki düşünceleri ifade etmek için kullanılan kavramlardan "tasavvur" kavramı birinci boyuta daha uygun düşerken, "tahayyül" kavramı ise ikinci boyutla daha çok uyuşmaktadır. Meseleye İslam dini açısından bakıldığında her ne kadar şahsileştirilmiş bir Allah kavramı onaylanmaktaysa da Allah'a suret veya biçim izafe etmek tasvip edilmemektedir. Bu yüzden inanan bireyin Allah ile ilgili bilişsel ve duygusal kurgularını ifade etmek için tasavvur kavramı yerine tahayyül kavramını kullanmak daha uygun gözükmemektedir. Zira tahayyül asla emin olunamayacak bir "zan" (TDK, 20 Haziran 2020) durumunu ifade etmekte olup bireyin hem somut hem de soyut düzlemde Allah ile ilgili olarak zihninde tasarladığı şeylerden emin olma imkânı bulunmamaktadır. Ancak onun Tanrı ile ilgili bilişsel ve duygusal kurgularının tamamını ifade eden söz konusu "zan", bireyin Allah ile ilişkisini belirleyen temel parametre durumundadır. Hadis-i kudsîde "Ben kulumun hakkımdaki 'zanni' üzereyim. O, beni andıkça ben onunla beraberim..." (Buharî, "Tevhid", 15, 35; Müslim, "Zikir", 2, 26-75) buyrulmakta ve hadisin başka bir varyantında ise "Durum budur, artık kulum hakkımda nasıl isterse öyle zanda bulunsun..." ifadeleriyle aslında bireyin Allah tahayyülünün kendi kapasitesiyle sınırlı ve bireysel dindarlığı belirleyen temel faktör olduğu ima edilmektedir.

Aydın, Tanrı'ya yönelik duygu ve düşüncelerin tamamını Tanrı algısı şeklinde ifade ederek inanan veya inanmayan bireylerin zihninde bir Tanrı imgesi veya şeması olduğunu belirtmektedir (Aydın, 2010). Ayrıca Tanrı tasavvurunun, bireylerin zihinlerinde Tanrı'yı nasıl algıladıkları ile ilgili soruya verilen cevap olduğu ifade edilerek, söz konusu olgunun algılama sürecinin bir parçası olduğu belirtilmektedir (Göcen, 2012). Ancak Tanrı tahayyülü basit ve anlık bir algıdan ziyade, bireyin Tanrı ile ilgili algılarının toplamını ifade etmektedir. Buna göre "Tanrı algısı" daha çok zaman bağımlı bir anlam ima ederken, tahayyül kavramı ise Tanrıyla ilgili istikrar kazanmış veya kökleşmiş bir yapıyı çağrıştırmaktadır. Örneğin olumlu bir Tanrı tahayyülüne sahip birisi günah işlediği herhangi bir durumda Tanrı'yı bir ceza figürü olarak algılasa da olumlu Tanrı tahayyülünün etkisiyle Tanrı'nın merhamet sıfatının etkisiyle tövbeye yönelerek anlık olarak gelişen olumsuz Tanrı algısını değiştirebilir.

Tanrı tasavvurunu ölçmeye yönelik ilk girişimlere bakıldığında Tanrı'yı ifade ederken kullanılan kelimeler üzerinden hareket edildiği gözlenmektedir. Bu kapsamda Spilka, Armates ve Nussbaum'un çalışması, bir sıfatlandırma örneği olarak

değerlendirilebilir (Spilka vd., 1964). Gorsuch daha önce Spilka ve arkadaşlarının oluşturduğu sıfat listesine 28 sıfat daha ekleyerek Tanrı tasavvurunu ortaya koyan bir sıfat listesiyle gerçekleştirdiği araştırmasında üç bağımsız ölçek elde etmiştir (Gorsuch, 1968). Rizzuto “*Tanrı Anketi*” olarak isimlendirdiği bir ölçme aracı geliştirmiştir. Açık uçlu sorulardan oluşan bu ölçek, aile bağlarını ortaya çıkarmayı amaçlayan başka bir ölçekle birlikte kullanılmıştır (Rizzuto, 1979, 213-219). Lawrence, Rizzuto’nun Tanrı kavramı ile Tanrı tasavvuru arasındaki ayrımına dayanarak klinik ve pastoral psikolojide kullanılmak üzere 8 boyut ve 156 maddeden oluşan bir ölçek tasarlamıştır (Lawrence, 1997). Greenway ve arkadaşları tarafından uyarlama olarak gerçekleştirilen bir çalışmada ise 27 maddeden oluşan ölçek, olumlu ve olumsuz Tanrı tasavvuru şeklinde iki boyut şeklinde tasarlanmıştır (Greenway vd., 2003).

Türkçe din psikolojisi literatüründe Tanrı tahayyülünü ölçmeye yönelik girişimlerin oldukça sınırlı olduğu gözlenmektedir. Bu çerçevede Güler tarafından Tanrı algılarını ölçmeyi amaçlayan 5 boyut ve 22 maddeden müteşekkil bir ölçek geliştirilmiştir. Buna göre 5 ayrı alt boyuta sahip ölçeğin temelde olumlu ve olumsuz Tanrı algısı şeklinde 2 boyut üzerinden ele alındığı görülmektedir (Güler, 2007). Mehmedoğlu tarafından Müslüman bireylere yönelik olarak geliştirilen Tanrı tasavvuru ölçeğinde Kur’an-ı Kerim’de yer alan Allah’ın sıfat ve vasıfları ile isim ve filleri tespit edilerek sınıflandırılmış; bireysel Allah tasavvurunun pozitif ve negatif kutuplarını oluşturacağı varsayılan 76 cümle tasarlanmıştır. Ayrıca Allah inancını ve ibadet/dua tutumlarını ölçmek üzere 16 cümle daha ilave edilerek toplamda 92 maddeden oluşan bir ölçek geliştirilmiştir (Mehmedoğlu, 2011, 181-184). Türkçe din psikolojisi literatürüne bakıldığında Tanrı tasavvuru ya da bu konu etrafında yapılan çalışmalara bakıldığında neredeyse tamamının nicel verilere dayandığı ve bahsedilen ölçekleri kullandıkları görülmektedir (Güler, 2007; Mehmedoğlu, 2011; Dinvar, 2011; Koç, 2011; Kula, 2012; Erdoğan, 2014; Kartopu, 2014; Doğan, 2016; Yıldız-Ünal, 2017; Hayta, 2017; Kış, 2018; Yıldırım, 2018; Dilek, 2019; Hacıkeleşoğlu, 2020). Çalışmanın amacı ise, din psikolojisi alanında sayıları gittikçe artan akademik çalışmalarda kullanılmak üzere işlevsel bir ölçek geliştirmektir.

1. YÖNTEM

1.1. Ölçek Maddelerinin Belirlenmesi

ATÖ’nün geliştirilmesi sürecinde genel olarak, “(1) problemi tanımlama”, “(2) madde havuzu oluşturma”, “(3) uzman görüşü alma” ve “(4) ön uygulama yapma” olmak üzere dört aşama takip edilmiştir.

Problemi tanımlama sürecinde incelenmesi düşünülen olgu, kavram ve değişkenler, kuramsal çerçevede ele alınmış ve ilgili araştırmalardan yararlanılarak belirlenmeye çalışılmıştır. Madde yazımı aşamasında konuyla ilgili literatür değerlendirilerek ölçülmesi düşünülen olguyu ele alan 37 maddelik bir havuz oluşturulmuş-

tur. Maddelerin üretilmesinde İslâmî bir perspektif kullanılmışsa da kişiselleştirilmiş bir Tanrı ve onunla şuuralsal ikili bir ilişki yaşama ekseninin hareket edilmiştir. Üretilen maddelerle Likert tipi 5’li bir taslak form hazırlanmıştır. Uzman görüşü alma aşamasında ise taslak formlar, alanında uzman kişilerle müzakere edilerek formda yer alan maddelerin Tanrı tahayyüllerini ölçüp ölçemeyeceğine dair görüşler alınarak gerekli revizyonlar yapılmıştır. Daha sonraki süreçte toplam 37 maddelik form ile altmış dokuz (69) kişilik bir popülasyonla pilot uygulama gerçekleştirilmiş, anlaşılma güçlüğü olan soruların ifadeleri yeniden düzenlenmiştir. Böylece Likert tipi 5’li uygulama formu oluşturulmuştur. Katılımcılardan ölçek formunda yer alan her bir maddenin kendilerine ne kadar uygun olduğunu 1’den 5’e doğru sıralanan dereceli bant üzerinde “1= Tamamen Katılmıyorum”, “2= Katılmıyorum”, “3= Kararsızım”, “4= Katılıyorum” ve “5= Tamamen Katılıyorum” işaretlemeleri istenmiştir.

1.2. Araştırma Grubu

Örneklem grubunun tespitinde tesadüfi örnekleme tekniği kullanılmıştır. Bu doğrultuda araştırmanın örneklem grubunu ülkemizin değişik illerinde ikamet eden toplam 721 kişiden oluşturulmuştur. Örneklem grubunun %8,3’ü 16-19, %44,1’i 20-23, %32’si 24-35, %9,4’ü 36-45, %5,4’ü 46-55, %0,76’sı 56-64 yaş grubunda olup erkeklerin bayanlara (%56,2) oranı %43,8’dir.

1.3. Uygulama ve İşlem

Ölçeğin amaç ve problemlerine uygun olarak verilerin toplanması, 15 Ocak 2019 - 15 Mart 2019 tarihleri arasında Trabzon ve Gümüşhane illeri merkez, ilçe ve kasabalarında ikamet eden bireyler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Demografik değişkenlerle ilgili soruların eklenmesiyle son şekli verilen ölçek formuyla uygulamaya geçilmiştir. Uygulama internet ortamında gönüllülük esasına dayalı olmak üzere gerçekleştirilmiştir. Uygulama esnasında ciddi sorunlarla karşılaşılmamış ve geri gönderilen toplam 721 form değerlendirmeye alınmıştır. Uygulama sonucu elde edilen veriler, SPSS for WINDOWS 20 istatistik paket programının ilgili modülleri kullanılarak analiz edilmiştir.

2. GEÇERLİK

ATÖ’nün yapı geçerliliğini sağlamak için açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri yapılmıştır. Öncelikle teorik olarak belirlenmiş olan değişkenlerden oluşan faktörlerin birbirlerinden bağımsız bir biçimde faktörleşip faktörleşmediklerini belirleyebilmek amacıyla açımlayıcı faktör analizi yapılmıştır. Çalışmada ayrıca veri matrisinin faktör analizi için uygun olup olmadığı ve bu veri yapısının faktör çıkarmaya uygunluğunu test etmek için Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) katsayısı analizi ve değişkenler arasında ilişki olup olmadığını belirlemek amacıyla Barlett Küresellik Testi uygulanmıştır.

Tablo 1: KMO ve Barlett Test Sonuçları

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy		,842
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	3191,218
	df	171
	Sig	,000

Verilerin faktör analizine uygunluğu belirlendikten sonra Varimax rotasyonu kullanılarak gerçekleştirilen faktör analizi sonucunda ATÖ'de özdeğerleri 1'den büyük olan 4 temel faktör bulunmuştur. Varyansın %22,22'sini açıklayan birinci faktöre "İlgisiz Allah" (ilgisiz), %12,94'ünü açıklayan ikinci faktöre "Korkutan Allah" (korku-ceza yönelimli), %8,75'ini açıklayan 3. Faktöre "Seven ve Korkutan Allah" (dengeli), %6,35'ini açıklayan dördüncü faktöre ise "seven Allah" (sevgi yönelimli) ismi verilmiştir. Böylece ölçek toplam varyansın %50,35'ini açıklayan dört faktörden ve toplam 19 maddeden oluşmuştur. Ölçekten alınabilecek en yüksek puan 95 iken, en düşük puan 19'dur. Faktör yükleri, Tablo 2'de özetlenmiştir.

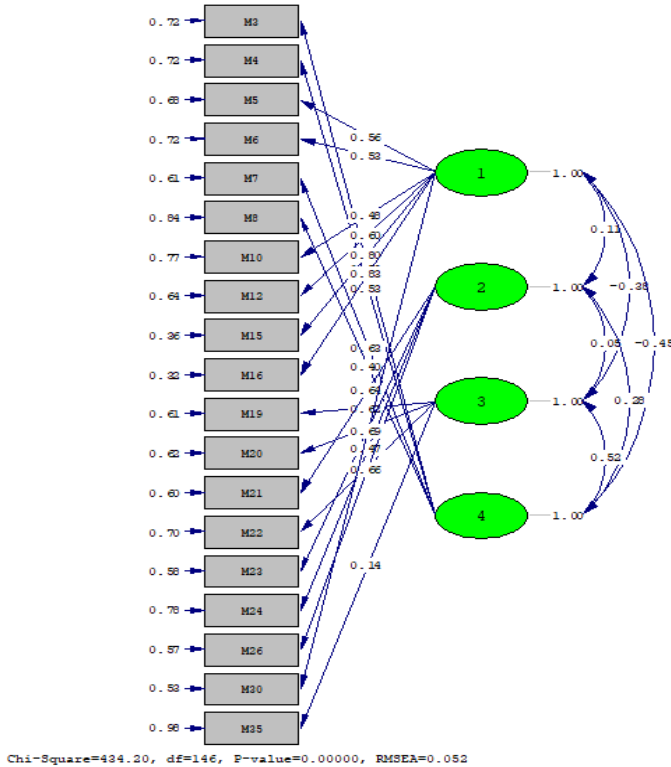
Tablo 2: Açımlayıcı Faktör Analizi Sonuçları

	Component			
	1	2	3	4
1. Genellikle Allah'ın başıma gelenlere kayıtsız kaldığını düşünürüm	,809	-,015	-,139	-,131
2. Allah'ın sevgi ve merhametine ulaşmaya çalışsam da beni fark etmediğini düşünüyorum.	,796	,088	-,092	-,111
3. Allah'ın çoğunlukla bana yardım etmediğini düşünüyorum.	,730	,039	-,051	-,203
4. Allah'ın adaletini hissedemediğim zamanlar olmuştur.	,682	,023	-,077	,002
5. Dünyada meydana gelen adaletsizliklere Allah'ın neden müdahale etmediğini hep merak etmişimdir.	,636	,222	-,019	,130
6. Allah'ın ihtiyaçlarımı gözetmediğini düşünüyorum.	,603	,055	-,185	-,058
7. Allah'ın insanları kontrolsüzce dünyaya bıraktığını düşünüyorum.	,536	-,103	-,172	-,023
8. Allah'a karşı sürekli bir suçluluk ve utanç duygusu içindeyim.	-,053	,780	,024	,025
9. Allah'a karşı hissettiğim yoğun korku ve suçluluk, ahiret konusunda beni kaygılandırıyor.	-,002	,743	,004	-,006
10. Ne kadar ibadet etsem de Allah'a karşı hissettiğim korkum azalmıyor.	,048	,737	,117	-,018
11. Ben üzerime düşeni yapsam da bu hiçbir zaman Allah için yeterli olmayacaktır.	,202	,565	,059	,046
12. Dua ve ibadetlerimde sevgi, korku, huzur gibi birçok duyguyu aynı anda yaşarım.	-,078	,252	,676	-,036

13. Allah'a karşı hissettiğim sevgi ve korku gibi karşıt duygular beni ona daha çok bağlamaktadır.	-,193	,138	,640	,159
14. Zaman zaman günah işlesem de Allah'ı düşünmek bana huzur verir.	-,148	,037	,627	,149
15. Cehennem benim için uzak ihtimal olmasa da cennete gireceğim ümidini her zaman hissetmişimdir.	-,091	-,124	,627	,045
16. Ne hata yaparsam yapayım Allah'ın beni koşulsuz sevdiğine inanırım.	-,129	,051	,067	,768
17. Görevlerimi yeterince yerine getirmesem de Allah'ın benden yüz çevirmeyeceğini düşünüyorum.	-,190	,006	,117	,679
18. Allah denince aklıma gelen ilk şey onun sınırsız sevgisidir.	-,140	-,055	,324	,578
19. Allah'ın merhameti öfkesinden baskın olduğu için kimseyi cezalandırmayacaktır.	,341	,042	-,091	,517

Verilere uygulanan doğrulayıcı faktör analizi açılımlayıcı faktör analizi sonuçlarını desteklemektedir. Buna göre ölçek yapısına ilişkin uyum indeksi değerleri $\chi^2/sd = 5570,26$, RMSEA= 0,052, GFI= 0,94, CFI=0,95, NFI= 0,92, RFI= 0,91 şeklindedir. Bu çerçevede doğrulayıcı faktör analizi skorlarının kabul edilebilir sınırların oldukça üstünde olduğu söylenebilir.

Şekil 1: Modele ilişkin Path Diyagramı ve Faktör Yükleri

3. GÜVENİRLİK

Ölçeğin güvenirlik testleri, test tekrar test, homojenlik endeksi ve yarıya bölme teknikleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Ölçek için iç tutarlık ölçütü olan Cronbach's alpha katsayısı ise $\alpha=.61$ olarak hesaplanmıştır. Aynı ölçeği oluşturan maddeler yarıya bölme tekniği (Split-half) ile analiz edildiğinde, iki yarım ölçek arasındaki korelasyon katsayısının $.69$ olduğu görülmüştür. 53 kişilik bir popülasyon ile on gün arayla yapılan iki ölçüm sonuçları arasındaki korelasyon katsayısı ise $.69$, ($p<.01$) olarak hesaplanmıştır.

SONUÇ

Hangi dini yönelim içinde olursa olsunlar insanlar, Tanrı veya Nihai gerçeklikle ilgili çeşitli duygular yaşamakta ve onunla ilgili zihinsel kurgular üretmektedir. Semavi dinlerdeki Tanrı'nın daha kişisel özelliklere sahip olması, bu dinler üzerinden onunla şuurusal ilişkiye giren bireylerin iç dünyalarında daha zengin algı, imaj, düşünce, tasavvur ve tahayyülleri aktif hale getirmektedir. Salt bilişsel içeriğe sahip olmayan bu tasarımlar, duygusal potansiyel ile birlikte yapılandığı için İnsan-Tanrı ilişkisinin yönü ve seyrini belirleyebilecek düzeyde etkili olabilmektedir. Tarihi süreç içinde konuyla ilgili olarak yapılan nitel ve nicel çalışmalar, bu zengin içeriği ölçme girişimlerini de beraberinde getirmiştir. Yerli ve yabancı literatürde sayıları sınırlı olan girişimlerden biri olan bu çalışmada, Allah tahayyüllerini ölçmek amacıyla bir ölçek geliştirilmiştir. Ölçeğe "Allah Tahayyülleri" isminin verilmesinin nedeni, maddelerinin İslâmî perspektiften hazırlanmış olmasıdır. Geliştirilen ölçek ikisi olumlu ikisi olumsuz olmak üzere dört alt boyuttan oluşmaktadır. Buna göre Tanrının bireye duyarsızlığını ifade eden boyut "ilgisiz" olarak (İlgisiz Allah) isimlendirilirken, korku figürü olarak algılanan Allah, "korku-ceza yönelimli Allah tahayyülü" olarak isimlendirilmiştir. Olumlu boyutlarda Tanrının koşulsuz sevgisini öne çıkaran boyut "sevgi yönelimli" olarak (seven Allah) isimlendirilirken, sevgiyi adaletle birlikte (seven ve korkutan) şeklinde ele alan boyut "dengeli Allah tahayyülü" olarak isimlendirilmiştir. Sevgi yönelimli boyut her ne kadar olumlu kategoride bulunuyorsa da Allah'ın tavsiye ve isteklerine uygun bir performans öngörmeksizin koşulsuz af ve kabulü ima ettiğinden İslami perspektiften değerlendirildiğinde "olumlu" boyutla uyuşmayan içerik de barındırmaktadır. Ölçekle yapılacak çalışmaların sadece Müslümanlar değil diğer din mensuplarına da uygulanabileceği düşünüldüğünde bu durumun bir handicap oluşturma olasılığının düşeceği söylenebilir. Diğer taraftan Müslümanlar da dahil olmak üzere Tanrı inancı bulunan hemen herkesin kişisel performansına bakılmaksızın Tanrı tarafından koşulsuz kabul ve affedilme isteklerinin bulunduğu ve bu durumun özellikle yaşlılık döneminde tavan yaptığı da bilinmektedir. Ölçekle ilgili olarak yapılan psikometrik çalışmaların geliştirilen aygıtın yeterli düzeyde güvenilir ve geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu haliyle ölçeğin "olumlu" ve "olumsuz" Allah tahayyülü şeklinde iki boyut-

lu bir şekilde kullanılmasının daha uygun olacağı, bütün boyutların toplanarak tek bir Allah tahayyülü skoruna ulaşmaya uygun olmadığını hatırlatmak gerekir. Zaman içinde alanda yapılacak çalışmalarla ölçeğin işlevsel değerinin ortaya çıkacağı beklentisiyle başka araştırmacılar tarafından yeni ölçeklerin geliştirilmesi temenni edilmektedir.

KAYNAKÇA

- Allport, Gordon. *The Individual and His Religion*. London: Collier Macmillan Publishers, 1950.
- Aydın, Ali Rıza. “Tanrı Algısına Jungcu Bir Bakış”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2010), 53-61.
- Bowlby, John. *A Secure Base Parent-Child Attachment and Healty Human Development*. Usa: Basic Books, 1988.
- Bowlby, John. *Attachment and Loss*. Usa: Basic Books, 1982.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Buharî, Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu’s Sahîh*. Beyrut: Dâru Tavki’n-Necat, ts.
- Burger, Jerry M. *Kişilik: Psikoloji Biliminin İnsan Doğasına Dair Söyledikleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016.
- Davis, Edward B. vd. “God Images and God Concepts: Definitions, Development, and Dynamics”. *Psychology of Religion and Spirituality* 5/1 (2013), 51-60.
- Dilek, Yunus. *Ergenlerde Tanrı Algısı ile Şiddet Eğilimi Arasındaki İlişki Üzerine Bir Çalışma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Dinvar, Parvaneh Ebrahimi. *Travma Sonrası Stres, Dünyaya İlişkin Varsayımlar ve Tanrı Algısı Arasındaki İlişki*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Doğan, Murat. *Ergenlerde Tanrı Algısı ve Karar Verme Stilleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Düzgün, Şaban Ali. *Sosyal Teoloji*. Ankara: Otto Yayınları, 1999.
- Elkind, David. “The Oriijins of Religion in Child”. *Review of Religious Research* 12/1 (1970), 35-42.
- Erdoğan, Emine. *Tanrı Algısı, Dinî Yönelim Biçimleri ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

- Goldman, Ronald. *Religious Thinking From Childhood to Adolescence*. New York: Seabury Press, 1964.
- Gorsuch, Richard. "The Conceptualization of God as Seen in Adjective Ratings". *Journal for the Scientific Study of Religion* 7/1 (1968), 56-64.
- Göcen, Gülüşan. "Tüp Bebek Tedavisi Almış Kadınların Dinî Başa Çıkma Süreçleri ve Dinî Yaşantıları Üzerine Nitel Bir Araştırma". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (25 Aralık 2012), 165-216.
- Greenway, A. Philip vd. "Personality Variables, Self-Esteem and Depression and an Individual's Perception of God". *Mental Health, Religion & Culture* 6/1 (Mart 2003), 45-58. <https://doi.org/10.1080/1867467021000029381>.
- Grimes, Christopher. "God Image Research". *Journal of Spirituality in Mental Health* 9/3-4 (2008), 11-32.
- Güler, Özlem. *Tanrı'ya Yönelik Atıflar, Benlik Algısı ve Günahkarlık Duygusu (Yetişkin Örnekleme)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Hacıkeleşoğlu, Hızır. *Ebeveyn Tutumları ve Kişilik Özelliklerinin Tanrı Tasavvuru ile İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Harms, E. "The Development of Religious Experience in Children". *American Journal of Sociology* 50 (1944), 112-122.
- Hayta, Akif. *Allah'a Bağlanmak: Bağlanma Kuramı ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi*. İstanbul: Onto Yayınları, 2017.
- Heller, David. *The Childrens God*. Chicago: Uni of Chicago, 1986.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisine Giriş*. ed. Necdet Subaşı vd. İstanbul: Dem Yayınları, 2015.
- Jonker, Hanneke vd. "Development and Validation of the Dutch Questionnaire God Image". *Mental Health, Religion and Culture* 11/5 (2008), 501-515.
- Kartopu, Saffet. "Yaşamı Sürdürme Nedenlerinin Tanrı Algısıyla İlişkisi". *Journal of Turkish Studies* 9/2 (01 Ocak 2014), 887-887. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.6506>.
- Kıış, Betül. *Müslümanlarda Bağlanma ve Tanrı Algısı*. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Kirkpatrick, Lee A. "An Attachment-Theory Approach Psychology of Religion". *The International Journal for the Psychology of Religion* 2/1 (1992), 3-28.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil*. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları. 2016.

- Koç, Ayşe. *Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru, Benlik Algısı ve Öfke Yaşantısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Kula, Naci. *Ergenlerde Öfke Duygusu; Benlik Algısı, Tanrı Algısı, Suçluluk ve Utanç Duyguları Açısından Bir Değerlendirme (Diyarbakır Örnekleme)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Lawrence, Richard T. "Measuring The Image Of God: The God Image Inventory And The God Image Scales". *Measuring The Image Of God: The God Image Inventory And The God Image Scales* 25/2 (1997), 214-226.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Tanrıyı Tasavvur Etmek*. Çamlıca Yayınları, 2011.
- Moriarty, Glendon-Hoffman, Louis. *God Image Handbook for Spiritual Counseling and Psychotherapy: Research, Therapy and Practice*. Usa: Haworth Pastoral Press, 2007.
- Müslim, İbn Haccac en Nisâbü'rî. *es-Sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdulkaki. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmîyye, ts.
- Nelson, C. Ellis. "Tanrı Temsilinin Oluşumu". çev. Abdulvahit Sezen. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/2 (2009), 215-234.
- Ocak, Hasan. "Klasik İslam Düşüncesinde İki Farklı Tanrı Tasavvuru". *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 6 (2018), 125-141.
- Rizzuto, Ana-Maria. "Object Relations and the Formation of the Image of God". *British Journal of Medical Psychology* 47 (1974), 83-99.
- Rizzuto, Ana-Maria. *The Birth of the Living God: A Psychoanalytic Study*. Chicago: University of Chicago Press, 1979.
- Spilka, Bernard vd. "The Concept of God: A Factor-Analytic Approach". *Review of Religious Research* 6/1 (1964), 28-36.
- Summers, Frank. *Object Relations Theories and Psychopathology A Comprehensive Text*. London: Psychology Press Taylor and Francis Group, 1994.
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, 20 Haziran 2020. sozluk.gov.tr.
- Tung, Esther S. vd. "Attachment to God as mediator of the Relationship Between God Representations and Mental Health". *Journal of Spirituality in Mental Health*, 1-19.
- Wulff, David M. *Psychology of Religion: Classic and Contemporary Views*. New York: John Wiley, 1997.
- Yavuz, Kerim. *Günümüzde İnançın Psikolojisi*. Ankara: Boğaziçi Yayınları, 2013.

- Yıldırım, Süreyya. *13-18 Yaşlar Arası Meslek Liseli Ergenlerde Tanrı Algısı Üzerine Bir Araştırma*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Yıldız, Murat. *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı, 2007.
- Yıldız, Murat-Ünal, Vehbi. “Tanrı Tasavvuru ile Engelliliğe Yönelik Tutumlar Arasındaki İlişki”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/4 (2017), 8-21.

